

УДК 343.211.3

Л. В. Кушнір, аспірантка кафедри
кримінального права, процесу і криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

ПРИНЦИП ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ ДО ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Розкрито поняття, зміст і місце принципу забезпечення поваги до честі та гідності людини в системі принципів кримінального процесу, проблеми його застосування під час провадження досудового розслідування.

Ключові слова: принципи кримінального процесу; повага до честі та гідності особи; захист.

The article deals with the concept, content and place of the principle of respect for the honor and dignity of the human person in the system of principles of criminal process, its implementation problems in carrying out the pre-trial investigation.

Key words: principles of criminal process; respect for the honor and dignity of the person; protection.

Постановка проблеми. Система принципів кримінального процесу України, незважаючи на певну сталість, перебуває у стані розвитку, інкорпорує в законодавчі норми держави важливі правові позиції та засади, які визначені в міжнародних правових актах і в рішеннях Європейського суду з прав людини. Виникає необхідність узгодження концептів міжнародних правових актів і процесуального законодавства України, з'ясування співвідношення принципу поваги до честі та гідності людини з іншими принципами кримінального процесу.

Незважаючи на те, що повага до людської гідності закріплена в новому КПК України (ст. 11) [1] як одна із загальних засад кримінального провадження, її дотримання в слідчій практиці слід забезпечувати краще.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення поваги до людської гідності привертають увагу науковців [3–22]. Однак проблема захисту честі та гідності людини в кримінальному провадженні взагалі, й проблеми юридичного визначення принципу забезпечення поваги до честі та гідності особи зокрема, розкриття його проявів у системі принципів кримінального процесу залишається недостатньо висвітленою. Існуючі публікації не вичерпують усієї складності проблеми, а швидше утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Мета статті – формулювання з використанням методу системності якісного юридичного визначення принципу поваги до честі та гідності людини в кримінальному провадженні, розкриття проблем гарантій його забезпечення.

Виклад основного матеріалу. У ст. 11 КПК України закріплено принцип поваги до людської гідності, а в ст. 3 Конституції України йдеться: “Людина, її життя і здоров’я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”, а ст. 68 визначає, що кожен зобов’язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [1, 2].

© Л. В. Кушнір, 2016

Вочевидь, уже тут вбачається різний зміст у використанні законодавцем понять “честь” і “гідність”, що потребує окремого аналізу. Варто зауважити, що в Законах України “Про національну поліцію” та “Про Національне антикорупційне бюро України” про принцип забезпечення честі та гідності особи як окремий принцип діяльності даних правоохоронних органів взагалі не згадується. Натомість у нових Законах України “Про прокуратуру” та “Про державне бюро розслідувань” одна з перших засад їхньої діяльності – визнання людини, її життя і здоров’я, честі та гідності... найвищою соціальною цінністю.

Таке розмаїття законодавчих норм значною мірою зумовлено недостатньою теоретичною розробкою поняття та системи принципів і засад кримінального процесу та діяльності правоохоронних органів, у функції яких входить здійснення кримінальних проваджень.

В основі кожного принципу права, як слушно зазначає С. Погребняк, лежить певна ідея: спочатку вона виникає лише спорадично як мрії окремих розумів чи легкий відтінок інших форм духовності; поволі втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання і вимагаючи реформ існуючого порядку. Загальні ідеї є рушійною силою, що веде суспільство від одного стану до іншого... Принципи спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, нерідко ґрунтуються на “природній справедливості, тому традиційно пов’язуються з концепцією природного права і символізують дух права. Вони мають найбільш загальний, абстрактний характер. Вони визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку, є свого роду стрижнем, родзинками юридичних конструкцій. Вони ніби розчинені в праві і пронизують його норми й інститути. Вони мають пріоритет над іншими нормами права і більшу стійкість”. Отже, принципи права – “це найбільш загальні і стабільні вимоги, які сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права та напрями його подальшого розвитку” [11, 217].

Ст. 7 КПК України називає 22 “загальні засади кримінального провадження”, серед яких – “повага до людської гідності” [1]. Зауважимо, законодавець тут вживає термін “засади” а не принципи, що викликає певні дискусії [8, 34–35]. Помітна непослідовність самого законодавця. Так, якщо в КПК України “диспозитивність” називається засадою кримінального провадження, то в “Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів” зазначається, що судочинство як дієвий інститут забезпечення верховенства права має ґрунтуватись, зокрема, на такому принципі, як “диспозитивність, відповідно до якої сторони можуть вільно розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору” [23].

З цього приводу В. М. Тertiшник стверджує, що диспозитивність доцільніше розглядати як певну загальну засаду розбудови концептуальної моделі судового процесу, а не як принцип діяльності слідчого і суду. Автор фактично розрізняє принципи правової моделі судочинства із суто принципами процесуальної діяльності [18, 11–17]. Водночас деякі автори ототожнюють поняття “засада” та “принципи” [3, 79; 6, 167–168]. Розмаїття думок учених зустрічається також під час визначення системи та змісту принципів кримінального процесу, визначення суті й змісту принципу поваги до честі та гідності особи.

В. М. Тertiшник, аналізуючи чинний КПК України та міжнародні правові акти і прецедентну практику Європейського суду з прав людини, вважає, що в цілому у сфері кримінального провадження діють 38 загальноправових, міжгалузевих і суто галузевих

правових принципів [16, 106–108]. Автор цілком слушно доповнює законодавчу систему принципів кримінального провадження таким, як принцип пропорційності тощо. В інших авторів можна зустріти інакший перелік загальноправових і суто процесуальних принципів [3, 78–89].

Слід звернути увагу на те, що Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська Комісія) у доповіді про верховенство права акцентує увагу на необхідності дотримання такого принципу, як “правова визначеність”, яка за визначенням Комісії має передбачати легкість і доступність з’ясування змісту права та юридично забезпечену можливість скористатись цим правом. Вважається, що правову визначеність слід відносити саме до засад розбудови права в цілому і кримінально-процесуального права зокрема, а не до принципів кримінального провадження (процесу). Правова визначеність передбачає формулювання в законі чітких, однозначних і зрозумілих правових приписів, за яких забезпечується легкість і доступність з’ясування змісту права та юридично забезпечену можливість скористатись цим правом, передбачуваність застосування правових норм, а встановлені законом обмеження будь-якого права мають базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки [16, 114]. Із поширенням судово-правової реформи, як бачимо, з дотриманням даного принципу виникає все більше проблем як у праві взагалі, так і у сфері кримінального процесу зокрема.

Досі дискусійними залишаються питання щодо концептів “честь”, “гідність”, “репутація”. За визначенням провідних фахівців, “честь – об’єктивно існуючі уявлення про властивість моральних, духовних та інших якостей особистості, які визначають відношення до людини в суспільстві; гідність – внутрішня самооцінка людини як особистості; репутація – наявні в суспільстві уявлення про ділові та інші якості людини” [16, 128]. Цей концепт доцільно червоною ниткою провести через КПК України та закони щодо судових і правоохоронних органів.

Забезпечення поваги до честі та гідності людини означає, крім традиційних вимог недопустимості дій, що принижують честь і гідність людини (образ, погроз, насильства, розголошення хибної, що принижує честь, гідність людини недостовірної інформації тощо), необхідність неухильного дотримання принципу презумпції невинуватості підозрюваного (обвинуваченого), на що звертається увага в рішенні Європейського суду з прав людини у справі “Довженко проти України” (заява № 36650/03, рішення від 12 січня 2012 р.) [24].

Ураховуючи вимогу ч. 4 ст. 296 ЦК України, згідно з якою ім’я фізичної особи, яка затримана, підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, може бути оприлюднене лише в разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо неї [25], ст. 11 КПК України доцільно доповнити таким положенням: “Виходячи з принципу презумпції невинуватості підозрюваного (обвинуваченого), до початку відкритого судового процесу забороняється слідчим, детективам, прокурорам, співробітниками оперативних підрозділів та будь-яким посадовим і публічним особам органів влади та засобів масової інформації оприлюднювати і розповсюджувати у зв’язку з кримінальним провадженням відомості про особу підозрюваного (обвинуваченого), публічно, в засобах масової інформації чи офіційних документах, окрім актів кримінального провадження спрямованих на виконання функції обвинувачення, стверджувати, що певна особа є злочинцем чи вчинила конкретне кримінальне правопорушення”. Підтримуємо пропозицію щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення принципу презумпції невинуватості особи [22, 192].

Важливим інститутом забезпечення поваги до честі та гідності особи виступає інститут реабілітації жертв незаконних кримінальних переслідувань і незаконно засуджених. У ст. 1176 ЦК України визначаються такі положення: “Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду” [25]. Вважають, що реабілітаційне право нині містить не тільки норми матеріального права (вимоги щодо відновлення прав і компенсації шкоди, завданої приниженням честі та гідності), але й норми процесуального права (реабілітаційно-відновлювальне провадження). КПК України доцільно доповнити окремою главою, де викласти основні процесуальні правила застосування реабілітаційних норм матеріального права, включаючи норми, спрямовані на відновлення честі та гідності незаконно засудженої чи звинуваченої особи.

Нині реабілітаційно-відновлювальне провадження в цілому й у плані компенсації за порушення принципу поваги до честі та гідності особи, зокрема, орієнтовано на застосування інституту відшкодування моральної шкоди. Наприклад, у справі “Шульгін проти України” (рішення від 8 грудня 2011 р.) заявник скаржився до ЄСПЛ щодо відсутності можливості отримати компенсацію за незаконне позбавлення свободи протягом двох років. Європейський суд з прав людини постановив, що відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач має сплатити заявникові 16 000 євро відшкодування моральної шкоди. Суди в основному виходять з оцінної категорії моральних страждань, які особа отримала внаслідок незаконних дій щодо неї. Однак порушення принципу поваги до честі та гідності особи, які є складником будь-якого акту незаконного засудження, мають отримувати окрему оцінку і тягти за собою обов’язок держави здійснити додаткову компенсацію, яка була б спрямована не стільки на загладження завданої в минулому моральної шкоди, скільки достатньою для повернення людини до нормального суспільного життя, що мало б сприяти відновленню честі та гідності особи.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Забезпечення захисту честі та гідності людини в діяльності органів досудового розслідування національної поліції потребує прийняття окремого міжгалузевого правового інституту, який знайде системне викладення в КПК України, в законодавстві про слідчі органи й у реабілітаційному праві.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розробці пропозицій з удосконалення інституту обвинувачення та процесуальної форми кримінального провадження в цілому.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88, із змінами, внесеними згідно із Законами України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Аленін Ю. П. Поняття та система принципів кримінального провадження / Ю. П. Аленін, В. К. Волошина // Наукові праці НУ ОЮА. – 2014. – Т. XIV. – С. 78–89.

4. Багнюк Г. І. Поняття і значення засад кримінального провадження / Г. І. Багнюк // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 169–174.
5. Беліков О. Право на захист гідності та честі / О. Беліков [Електронний ресурс]. // Юридичний журнал. – 2009. – № 11 – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3354>
6. Галаган О. І. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження / О. І. Галаган, Д. П. Письменний // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 167–172.
7. Домбровський І. П. Честь, гідність, ділова репутація. Духовні складові особи чи юридична зброя / І. П. Домбровський // Юридичний вісник України. – 2000. – № 20(256) – 18–24 травня. – С. 6.
8. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія / О. П. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
9. Лежух Т. Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації [Електронний ресурс] / Т. Лежух // Віче. – 2013. – № 16 <http://www.viche.info/journal/3806/>
10. Луспеник Д. Д. Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации). Серия: “Судебная практика” / Д. Д. Луспеник. – Х. : Харьков юридический, 2005. – 320 с.
11. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання / С. Погребняк // Право України. – 2013. – № 9. – С. 217–218.
12. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008 : у 2 кн. – Кн. 1. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. – 344 с.
13. Ромовська З. Особисті немайнові права фізичних осіб / З. Ромовська // Українське право. – 1977. – № 1. – С. 57.
14. Ряшко В. І. Шанобливе ставлення до людини як вияв поваги в професійній діяльності працівників ОВС (морально-правовий аспект) / В. І. Ряшко // Наука і правоохорона. – 2013. – № 1 (19). – С. 308–314.
15. Стефанчук Р. Окремі питання цивільно-правового регулювання захисту честі, гідності та ділової репутації // Право України. – 1999. – № 10.
16. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник / Тертишник В. М. – К. : Алерта, 2014. – 440 с.
17. Тертишник В. Проблеми захисту честі й гідності людини та відшкодування моральної шкоди у сфері правосуддя / В. Тертишник, В. Васильченко // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 1. – С. 96–100.
18. Тертишник В. Диспозитивність та змагальність у кримінальному процесі / В. Тертишник // Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 11–17.
19. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / Тертишник В. М. – Вид. 12-те, доповн. і перероб. – К. : Алерта, 2016. – 810 с.
20. Трихлеб К. А. Верховенство права: современные интерпретации / К. А. Трихлеб // Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). – № 2–1. – Ч. 1. – С. 152–163.

21. Циганюк Ю. В. Онтологія системи засад кримінального провадження / Ю. В. Циганюк, М. А. Костенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 144–146.

22. Ченцов В. В. Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою : підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / В. В. Ченцов, В. М. Тertiшник. – К. : Правова єдність, 2016. – 324 с.

23. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/361/2006/page>

24. Справа “Довженко проти України” (заява № 36650/03, рішення від 12 січня 2012 р.) : рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/go/974_845

25. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6>